

ПАТРИМОНИУМ.МК PATRIMONIUM.MK
Списание за културното наследство PERIODICAL FOR CULTURAL HERITAGE
- споменици, реставрација, музеи - - MONUMENTS, RESTORATION, MUSEUMS -
Година 7, број 12 / 2014 Year 7, № 12 / 2014

Уредник *Editor*
Дарко Николовски Darko Nikolovski

Редакциски одбор: *Editorial board:*
Елизабета Димитрова Elizabeta Dimitrova
Иван К. Заров Ivan K. Zarov
Марула Николовска Marula Nikolovska
Мирјана М. Машниќ Mirjana M. Mašnić
Роберт Петковски Robert Petkovski
Елизабета Касапова Elizabeta Kasapova

International Editorial board:
Smiljka Gabelić (Belgrade)
Ioannis Sisiou (Kastoria)
Ivanka Gergova (Sofia)
Marina-Ileana Sabados (Bucharest)
Mihail Butirski (Moscow)
Jancarkova Julie (Prague)

Издавањето на ова списание го помогна
Министерството за култура на Р. Македонија

The publishing was supported by
The Ministry of Culture of the Republic of Macedonia

ПАТРИМОНИУМ.МК PATRIMONIUM.MK

Списание за културното наследство
- споменици, реставрација, музеи -
Година 7, број 12 / 2014

PERIODICAL FOR CULTURAL HERITAGE
- MONUMENTS, RESTORATION, MUSEUMS -
Year 7, N° 12 / 2014

КАЛАМУС CALAMUS

Скопје 2014 Skopje 2014

СОДРЖИНА CONTENTS

- Гоце НАУМОВ, Мачиеј ТРЖЕЦИЕЦКИ, Марчин ПРЖИБИЛА, Малгоржата ЧВИЕЈ, Урсула БУГАЈ, Пјотр ШЧЕПАНИК и Михал ПОДСЈАДЛО*
АРХЕОЛОШКО, ТОПОГРАФСКО И ГЕОФИЗИЧКО
ИСТРАЖУВАЊЕ НА НЕОЛИТСКИ ТУМБИ
ВО ПЕЛАГОНИЈА
[17]
- Лидија КОВАЧЕВА*
ФАТАЛИСТИЧКИ ВЕРУВАЊА ВО МИСТЕРИИТЕ И
ПРЕТСКАЖУВАЊАТА ВО АНТИЧКА МАКЕДОНИЈА
[45]
- Александра ГЕЦОВСКА*
ПОЧЕТОЦИТЕ НА ЕВРОПСКАТА АНТИЧКА
ЕТИМОЛОГИЈА (СО ОСВРТ НА МАКЕДОНСКАТА)
[55]
- Викторија СОКОЛОВСКА*
РЕЛИГИЈА И КУЛТОВИ ВО ХЕЛЕНИСТИЧКО
ВРЕМЕ НА ТЕРИТОРИЈАТА НА
РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА
[63]
- Стевче ТОДОРОВСКИ*
УМБО ОД HERACLEA LINCESTIS
[79]
- Елица МАНЕВА*
СТАКЛЕНИ БЕЛЕЗИЦИ
ОД АНТИКАТА ДО НОВОТО ДОБА
(Континуитети – дисконтинуитети)
[83]
- М. VUKOVIĆ*
THE BARLAAM AND JOASAPH NOVEL –
THE VOYAGE OF INFLUENCES AND IMAGES
[93]
- Elizabeta DIMITROVA*
THE PAINTERLY ASSAMBLAGE OF
SAINT NICHOLAS IN PRILEP AND THE ISSUE
OF AESTHETICAL RE-BRANDING
[105]
- Дејан ЃОРЃИЕВСКИ*
ПРИЛОГ КОН ПРОУЧУВАЊАТА НА КУЛТОТ НА
СВЕТИТЕ ПЕТОЗАРНИЦИ И ИДЕЈНАТА ПРОГРАМА
ВО СЕВЕРНАТА КУПОЛА НА МАНАСТИРОТ
ТРЕСКАВЕЦ
[121]
- Ана ПОПОВА*
THE CULT OF THE VIRGIN
AND THE LITURGICAL POETRY IN THE FEAST
CYCLE AT ST. GEORGES AT POLOŠKO
[133]
- Anđela Đ. GAVRILOVIĆ*
HOLY STYLITES IN THE CHURCH OF THE VIRGIN
HODEGETRIA IN THE PATRIARCHATE OF PEĆ
[147]
- Татјана ВУЛЕТА*
ЛЕСНОВСКЕ ОБЛАК-КРАГНЕ
[157]
- Goce NAUMOV, Maciej TRZECIECKI, Marcin PRZYBYŁA, Małgorzata CHWIEJ, Urszula BUGAJ, Piotr SZCZEPANIK and Michał PODSIADŁO*
ARCHAEOLOGICAL, TOPOGRAPHICAL AND
GEOPHYSICAL RESEARCH ON THE NEOLITHIC
TELLS IN PELAGONIA
[44]
- Lidija KOVAČEVA*
THE FATALISTIC BELIEVE IN THE MYSTERIES AND
PHROFESY AMONG THE ANCIENT MACEDONIANS
[54]
- Aleksandra GECOVSKA*
THE BEGINNING OF THE EUROPEAN ANCIENT
ETHIMOLOGY (WITH A MACEDONIAN REVIEW)
[62]
- Viktorija SOKOLOVSKA*
RELIGION AND CULTS IN THE HELLENISTIC
PERIOD ON THE TERRITORY OF
REPUBLIC OF MACEDONIA
[78]
- Stevče TODOROVSKI*
UMBO FROM HERACLEA LINCESTIS
[82]
- Elica MANEVA*
GLASS BRACLETS
FROM THE ANTIQUITY TO PRESENT TIMES
(CONTINUITY – DISCONTINUITY)
[92]
- М. ВУКОВИЌ*
РОМАН ЗА ВАРЛААМ И ЈОАСАФ –
ПАТУВАЊЕ НА ВЛИЈАНИЈА И ПРЕТСТАВИ
[104]
- Елизабета ДИМИТРОВА*
ЛИКОВНИОТ АСАМБЛАЖ ВО ЦРКВАТА СВ.
НИКОЛА ВО ПРИЛЕП И ПРОБЛЕМОТ НА
ЕСТЕТСКОТО РЕБРЕНДИРАЊЕ
[120]
- Dejan GJORGJEVSKI*
CONTRIBUTION TO THE STUDIES OF THE CULT
OF FIVE MARTYRS FROM SEBASTEIA AND THE
PAINTED PROGRAM OF THE NORTHERN DOME
OF TRESKAVEC
[132]
- Ана ПОПОВА*
КУЛТОТ НА БОГОРОДИЦА И ЛИТУРГИСКАТА
ПОЕЗИЈА ВО ВЕЛИКИТЕ ПРАЗНИЦИ ВО
СВ. ЃОРЃИ ПОЛОШКИ
[146]
- Anđela Đ. ГАВРИЛЛОВИЌ*
СВЕТИТЕ СТОЛПНИЦИ ВО ЦРКВАТА БОГОРОДИЦА
ОДИГИТРИЈА ВО ПЕЌСКАТА ПАТРИЈАРШИЈА
[156]
- Tatjana VULETA*
THE CLOUD COLLARS FROM LESNOVO
[184]

- Дарко НИКОЛОВСКИ*
ИКОНИТЕ ОД ЦРКВАТА СВ. ТРОИЦА
ОД СЕЛОТО МОЖДИВЊАК,
КРИВА ПАЛАНКА
[185]
- Darko NIKOLOVSKI*
THE ICONS FROM THE CHURCH OF THE HOLY
TRINITY FROM THE VILLAGE OF MOŽDIVNJAK,
NEAR KRIVA PALANKA
[204]
- Роберт МИХАЈЛОВСКИ*
ГРАДОТ БИТОЛА / МАНАСТ'Р ПО
ОСМАНЛИСКОТО ОСВОЈУВАЊЕ ВО 1385
[205]
- Robert MIHAJLOVSKI*
THE TOWN OF BITOLA / MANASTI'R AFTER THE
OTTOMAN CONQUEST OF 1385
[214]
- Калина МИНЧЕВА*
ДАННИ ЗА БРОЈА НА МАНАСТИРИТЕ И ТЯХНАТА
ИСТОРИЈА, КОИТО СЕ НАМИРАТ В ОКОЛНОСТИ-
ТЕ НА ГРАДОВЕТЕ ШИП И КОЧАНИ (XV-XVII В.)
[215]
- Kalina MINCHEVA*
DATA ON THE MONASTERIES' HISTORY AND
NUMBER IN THE REGIONS OF ŠTIP AND KOČANI
(XVth-XVIIth century)
[226]
- Небојша С. ГАЦИЌ*
ЦРКОВНАТА АРХИТЕКТУРА ВО СЕВЕРНИОТ
ДЕЛ НА ШАР ПЛАНИНА
[227]
- Nebojša S. GAĐIĆ*
THE CHURCH ARCHITECTURE IN THE NORTH
PART OF ŠAR MOUNTAIN
[242]
- Викторија ПОПОВСКА-КОРОБАР*
ИКОНОСТАСОТ НА БИГОРСКИОТ МАНАСТИР
ВО XVI – XVII ВЕК - претпоставена реконструкција-
[243]
- Viktorija POPOVSKA-KOROBAR*
THE ICONOSTASIS OF BIGORSKI MONASTERY IN
THE 16th – 17th CENTURIES - theoretical reconstruction-
[260]
- Sašo CVETKOVSKI*
THE HAGIOGRAPHICAL ICON OF ST. NICHOLAS FROM
THE CHURCH IN VRANIŠTA, STRUGA COUNTRY
[261]
- Sašo ЦВЕТКОВСКИ*
ЖИТИЈНА ИКОНА НА СВЕТИ НИКОЛА
ОД ВРАНИШТА, СТРУШКО
[268]
- Љиљана СТОШИЌ*
ТРИ БОКОКОТОРСКЕ ИКОНЕ –
ТРИПТИХА ИЗ МАКЕДОНИЈЕ
[269]
- Ljiljana STOŠIĆ*
THREE ICONS – TRIPTYCHS FROM THE BAY OF
KOTOR IN MACEDONIA
[278]
- Aneta SERAFIMOVA*
IMAGE AND IMAGERY:
REVISITING THE DEPICTIONS OF THE
SEVEN SLAVIC SAINTS
[279]
- Aneta СЕРАФИМОВА*
ИЗГЛЕД И ОДРАЗ:
ПРОМИСЛУВАЊЕ НА СЛИКОВНОСТА НА
СЕДМОЧИСЛЕНИЦИТЕ
[296]
- Мирјана М. МАШНИЌ*
ЖИВОПИСОТ ВО ТРЕМОТ НА ЦРКВАТА
СВ. ЈОВАН ПРЕТЕЧА ВО КРАТОВО
[297]
- Mirjana M. MAŠNIĆ*
THE FRESCO PAINTING IN THE PORCH IN THE CHURCH
OF ST. JOHN THE FORERUNNER IN KRATOVO
[312]
- Марула НИКОЛОСКА*
АРХИТЕКТУРАТА НА СТЕНЧЕ
[313]
- Marula NIKOLOSKA*
THE ARCHITECTURE OF STENČE
[324]
- Петар НАМИЧЕВ, Екатерина НАМИЧЕВА*
ПРИВАТНИОТ ПРОСТОР НА ЖИВЕАЛИШТАТА
ОД ТРАДИЦИОНАЛНАТА АРХИТЕКТУРА ВО
МАКЕДОНИЈА ОД 19-ОТ И ПОЧЕТОКОТ НА 20-ОТ ВЕК
[325]
- Petar NAMIČEV, Ekaterina NAMIČEVA*
PRIVATE LIVING DWELINGS IN THE TRADITIONAL
ARCHITECTURE OF THE 19th AND THE BEGINNING
OF THE 20th CENTURIES
[336]
- Марула НИКОЛОСКА*
МАЛОВИШТЕ
АРХИТЕКТОНСКО-УРБАНИСТИЧКИ ВРЕДНОСТИ
[337]
- Marula NIKOLOSKA*
MALOVIŠTE
ARCHITECTONIC AND URBAN VALUES
[352]
- Каменко М. МАРКОВИЌ*
СУДБИНА ЈЕДНОГ СЛИКАРА
[353]
- Kamenko M. MARKOVIC*
THE FATE OF A PAINTER
[360]

Сашика БОГЕВСКА-КАПУАНО
Приказ на книга: Е. Касапова, АРХИТЕКТУРАТА НА ЦРКВАТА СВ. ДИМИТРИЈА МАРКОВ МАНАСТИР, Скопје Каламус 2012
[361]

Jasmina S. ĆIRIĆ - Kristine LARISON
The Substance of Sacred Place: An Interdisciplinary Workshop on Locative Materiality, Kunsthistorisches
Institut in Florenz, Max-Planck-Institut, Florence, Italy, June 20 - 21, 2013
[365]

Овој број на списание
PATRIMONIUM. MK

Во чест на
КИРИЛ ТРАЈКОВСКИ

**АРХЕОЛОГОТ СО ДИСКРЕТЕН АРИСТОКРАТСКИ ШАРМ
ГОСПОДИН КИРИЛ ТРАЈКОВСКИ СПАСИКОВ**

Господин *Кирил Трајковски Спасиков*, археолог со дискретен аристократски шарм, средновековист со раширени рамки на средните векови, интелектуалец од висок ерудистички ранг, хуманист со детско срце за хуманиот свет и космополит со бескрајни концентрични атмосфери, отиде на пат кон Атлантида. Тој отиде од нас засекогаш, но остана со нас неговиот лик, остана со нас неговиот дух, останаа со нас неговите архео и неговите футуро опсервации, и така тоа ќе биде не само меѓу него и меѓу нас, туку и меѓу него и сите идни генерации.

Дури беше со нас, неговото патешествие се состоеше од три стожерни животни дестинации: првата, **ДОАЃАЊЕТО** во Штип на 27 ноември 1951 година и поминот на детството и првата младост во тој град, втората, **доаѓањето**

во Белград во почетокот на осмата деценија од XX век и поминот на втората младост до 1976 година, година на дипломирањето на Катедрата за археологија при Филозофскиот факултет и третата, доаѓањето во Скопје во 1977 година, вработувањето во Музејот на Македонија и поминот на ЖИВЕЕЊЕТО со сите полнежи што ги содржи тој најфилозофски поим, до 13 октомври 2012 (саботата во 04 часот наутро), денот на неговото ОДЕЊЕ од нас.

Неговиот животен стампедо му овозможи Господ да му даде тројца синови, тоа од аспект на природната мисија како долг кон љубовта, општеството и кон општото светско жителство и да му определи уште една животна мисија, археолошката мисија, тоа пак од аспект на големата љубов кон археологијата, таа магична привлечна сила која го доведе до експулзивна состојба за да не се плаши од ниедна темнина и од ниедна фуриозна појава до крајот на својот живот.

Археолошките стратиграфски бази на Кирил Трајковски Спасиков се повеќе, но две се најзначајни за неговиот археолошки континуум: првата, Мордовис-Моробиздон и втората, Кастелот над Пчиња. Овие пак произлегуваат од раководењето со проектите: Средновековен Моробиздон 1980-1999, Средновековната археологија на Брегалница 1987-1989, Рановизантискиот град кај Коњух (пилот проект) 1998 и Кастелот над Пчиња 2008-2012. Неговиот научен придонес е лапидарен, ама „експлозивно“ богат. Од настапите на симпозиумите (своевремено заедно со Блажо Георгиевски, двајцата со своевидна физичка и духовна елеганција, едниот диригирајќи со визиумите, другиот со диригентско стапче во раката објаснувајќи ги археолошките ситуации), преку незаобиколните стручни и археолошко-полемички текстови во научните списанија до научно-популарните, десеттина на број, објавени во публикацијата „Македонско културно наследство – Археолошки локалитети“, го става Кирила Трајковски Спасиков на „бардната“ листа археолози на македонската и балканската средновековна археологија. Од првиот научен прилог Истражувањата во Мордовис, 1980, објавен во Зборникот на Археолошки музеј X-XI (Скопје 1983), преку Византиско-славјанските отношения в восточной Македони, (објавен во Труды VI, том III, 1997, 308-314) и Култот на моштите во Брегалничката долина, прочитан на симпозиум во Варна (Бугарија) 2003, а објавен во *Folia archaeologica Balkanica* (Скопје 2006, 439-445), до најновиот текст за Средновековната археологија во Македонија од IX-XV век (монографија „Македонија-Цивилизациско житие“, во печат), Кирил Трајковски го изоде патот на мисијата со која целосно ја дооформи својата исклучителна археолошка физиономија.

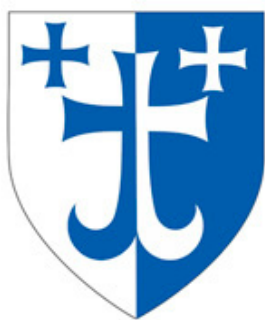
Со Кирил Трајковски Спасиков заедно пријавивме докторски тези на универзитетот „Св. Климент Охридски“ во Софија уште во почетокот на последната деценија од XX век. Тој на средновековна, јас на праисториска археологија. Тој со својата средновековна „Брегалничка археологија“, а јас со својата „Требенишка“. Се разбира, никогаш не ги завршивме. Кирил ги напиша првите сто и дваесет страници. Говоревме „високо филозофски“ во наводници дека не е толку важно да се добие титулата, колку што е важно да се живее „бурно“ со тезисната проблематика.

Познанството и другарството мое со Кирил Трајковски Спасиков трае колку една животна човечка приказна. Едно време во истовреме ги газевме белградските улици, ги обиколувавме белградските студентски домови и мензи, едно време уште во сега веќе далечната 1977 година заедно ги откривавме културните слоеви на римскиот Поетовио во Птуј (Словенија), едно време заедно копавме на Стоби 1992 година, во друго време на рановизантискиот град Коњух 1997 година, а во последно време на Кастелот над Пчиња (2008-2012) кого го нарековме „Кастелото на метресите“ со приказна која само ние двајца ја знаевме. Наспроти овој пчињски кастел во планината откривме една природна „камена лавица“ која ја прогласивме за богинка-заштитничка на Кастелот. Таа „Лавица“ беше и остана само наша богинка. Истражувањата на Кастелот

над Пчиња со Кирил ги посветивме на нашите покојни другари: Блажо Георгиевски, Мишо Милоевиќ и Перо Тошев. Така беше и така ќе остане. На нашиот Кирил Трајковски Спасиков сите ние ќе му го должиме овој археолошки локалитет, односно ќе треба да го оствариме заедничкиот сон: целосно археолошко доистражување, конзервација и реставрација на бедемите, на базиликалната градба и на црквата од XII век кои на овој речен пчињски полустров ќе не потсетуваат на шепотењето на стрмните карпи над Пчиња кое го наслушнуваше Кирил, на плисокот од бранчињата на надојдената река кои ги впиваше Кирил, на роморењето на дождот по камењата на бедемите и по донжонот во кој заклон стоевме со Кирил и на здивот на Кириловото Средновековието кое ќе ги потсетува идните генерации археолози на неговиот величествено-сакрален дух.

Кирил Трајковски Спасиков, нашиот колега, пријател и другар, сведок и еден од авторите на нашето време, замина засекогаш во потрага по Атлантида, ама не замина засекогаш неговото вкупно битие кое ќе ги осветлува археолошките патишта во македонската и балканската археологија.

*Паско Кузман,
15 октомври 2012, Скопје*

Фондацијата Кирил Трајковски, формирана во 2012 година, во чест на Кирил (Кика) Трајковски-Спасиков познат археолог и филантроп, е примарно истражувачка и едукативна фондација кој е посветена на колективното знаење и разбирање на археологијата.

<http://kiriltrajkovski.org.uk>

The Kiril Trajkovski Foundation [the Foundation], established in 2012, in the memory of Kiril [Kika] Trajkovski-Spasikov a prominent Archaeologist and Philanthropist, is primarily a research and educational foundation that is dedicated to adding to the collective knowledge and understanding of Archaeology.

<http://kiriltrajkovski.org.uk>

БИБЛИОГРАФИЈА НА КИРИЛ ТРАЈКОВСКИ

Подготвил: *Игор ТОЛЕВСКИ*

1982

1. Каталог: *Средновековен накит*, Музеи на Македонија, Археолошки музеј на Македонија, Скопје.

1983

2. *Истражувања во Мордовис, 1980*, Зборник (1979-1982), Археолошки музеј на Македонија, Книга X-XI, Скопје, 133-142.

1985

3. Каталог: *Моробисдон M1CLXXX-M1CLXXXV - Пет години истражувања на археолошкиот комплекс Мордовис*, Музеј на Македонија, Библиотека „Искра“ Одделение за заштита и презентација на спомениците на културата во Кочани, Скопје.

1986

4. *Morobisdon - Crkveni kompleks sa nekropolom*, Arheološki pregled 1985, Archaeologia Jugoslavica, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Ljubljana, 176.

5. *Средновековна археологија на Брегалница*, Дело 74, Списание за општествени прашања, уметност и култура, Год. XIII-број 5, Штип, 406-410.

1987

6. *Srednovekovniot grad Morodvis vo Makedonija*, Труды V международного конгресса славянской археологии, Киев 18-25 сентября 1985 г., Том III. Вып. 16, Секция V, Москва, 89-93.

1988

7. *Дали е откриен гробот на Јован Оливер?*, Осврт на статијата: „Прстенот на Јован Оливер-Јован Каливит ктиторот на црквата во Лесново“ од Донка Барциева „Историја“, Број 1, Скопје 1985, Macedoniae acta archaeologica, Број 9, Здружение на археолозите на СР Македонија-Скопје, Скопје, 235-236.

1989

8. *Прикази*: Бошко Бабиќ „Материјалната култура на македонските Словени во светлината на археолошките истражувања во Прилеп“, Институт за истражување на старословенската култура-Прилеп, Прилеп 1986; во: Macedoniae acta archaeologica, Број 10 (1985-1986), Здружение на археолозите на СР Македонија-Скопје, Скопје, 281-282.

9. *Прикази*: Николай Овчаров „Рисунките-графити от Имарет Джамия в Пловдив като извор за историята на средиземноморието през XV в.“, Раскопки и проучвания, Книга XVII, Българска Академия на Науките, София 1987, во: Macedoniae acta archaeologica, Број 10 (1985-1986), Здружение на археолозите на СР Македонија-Скопје, Скопје, 282-283.

10. *Ранохристијанска гробница во Мородвис*, Зборник на трудови, Лихнид 7, Завод за заштита на спомениците на културата и Народен музеј-Охрид, Охрид, 89-94.

1991

11. *Гробот 105 од Мородвис*, *Macedoniae acta archaeologica*, Број 12 (1990-1991), Здружение на археолозите на Република Македонија, Скопје, 235-246.

12. *Средновековниот град Моробисдон*, Македонија, Илустрирано списание на матицата на иселениците на Македонија, Број 459, VII, Скопје, 28-29.

1992

13. *Археолошки осврт на Мородвишката епископија*, Известия на исторически музей-Кюстендил, Том IV, Кюстендил, 279-287.

14. *The Town of Morobisdon*, *Macedonian newsmagazine, Archaeology in Macedonia*, № 4-5, Skopje, 25.

1993

15. *Поглед врз средновековната археологија на Брегалница*, *Macedoniae acta archaeologica*, Број 13 (1992), Здружение на археолозите на Република Македонија, Скопје, 274-280.

1995

16. *The Medieval Necropolis „Crkviste“ at Morodvis*, *Zbornik Arheologija, nova serija* br. 1, Muzej na Makedonija, Skopje, 207-213.

17. *Брегалничката епископија во светлината на најновите археолошки истражувања*, Светите Климент и Наум Охридски, Македонска Академија на Науките и Уметностите, Скопје, 337-344.

1996

18. *18. Мородвис, 22. Оризари*, Археолошка карта на Република Македонија, Том II, Македонска Академија на Науките и Уметностите, Музеј на Македонија-Археолошки оддел, Скопје, 176-178, 180.

19. *Византиско-словенски период*, Водич низ археолошката поставка, Музеј на Македонија, Скопје, 89-97.

1997

20. *Византијско-славјанские отношения в Воисточной Македонии*, Етногенез и етнокултурные контакты Славян, Труды VI Международного конгресса славянской археологии, Том 3, Российская Академия Наук, Институт Археологии, Москва, 308-314.

2000

21. *Три нови епископски средишта источно од Вардар*, Христијанската идеја во историјата и културата на Европа, Материали от VIII лятна среща, посветена на 2000-годишнината от рождението на Исус Христос, Варна, 24-25 јуни 2000 г., София, 114-119.

2001

22. *(Co Snively S. C) Rock-cat Features at Gradiste, Konjuh, R. Macedonia*, Скални и мегалитни паметници-проблеми и пътища за тяхното разрешение, Международна Конференция сборник, Нов Български Университет, Софиъ, 65-67.

2002

23. *Транупара и Астибо на хипотетичниот пат од Стоби до Пауталија*, Македонско наследство, Списание за археологија, историја, историја на уметност и етнологија, Година IV, број 18, Скопје, 23-32.

2005

24. Прилози: *Ранохристијански епископски градови во Република Македонија*, Зборник археологија 2, Музеј на Македонија, Скопје, 314-315.

2006

25. *Археолошки локалитет Црквите с. Мородвис, Кочани*, Проект: Заеднички рехабилитационен проет-план/Процена на архитектонското и археолошко наследство на Југоисточна Европа (2003-2007), Регионална програма за културно и природно наследство на Југоисточна Европа, Том II, Скопје, 39-48.

26. *Култот на моштите во Брегалничката долина*, Folia Archaeologica Balcanica I, In Honorem Verae Vitrakova-Grozdanova, Филозофски факултет-Скопје, Институт за Историја на уметност и археологија, Скопје, 439-445.

27. *The Cult Relics in the Valley of Bregalnica River*; Ранохристијански мъченици и реликвии и тяхното почитание на Изток и Запад, Международна Конференция Варна 20-23.11.2003, Acta musei Varnaensis IV, Варна, 331-336.

2008

28. *Кастелото кај Пчиња-Скопје*, Македонско културно наследство, Археолошки локалитети, UNESCO Office in Venice, Управа за заштита на културното наследство-Скопје, Скопје, 28-29.

29. *Црквите на Светите петнаесет Тивериополски маченици-Струмица*, Македонско културно наследство, Археолошки локалитети, UNESCO Office in Venice, Управа за заштита на културното наследство-Скопје, Скопје, 68-69.

30. *Антички бањи - с. Банско кај Струмица*, Македонско наследство, Археолошки локалитети, UNESCO Office in Venice, Управа за заштита на културното наследство-Скопје, Скопје, 70-71.

31. *Цареви Кули - Струмица*, Македонско културно наследство, Археолошки локалитети, UNESCO Office in Venice, Управа за заштита на културното наследство-Скопје, Скопје, 72-73.

32. *Исарот-Штип*, Македонско културно наследство, Археолошки локалитети, UNESCO Office in Venice, Управа за заштита на културното наследство-Скопје, Скопје, 74-75.

33. *Баргала-Штип*, Македонско културно наследство, Археолошки локалитети, UNESCO Office in Venice, Управа за заштита на културното наследство-Скопје, Скопје, 76-79.

34. *Мородвис - с. Мородвис, Кочанско*, Македонско културно наследство, Археолошки локалитети, UNESCO Office in Venice, Управа за заштита на културното наследство-Скопје, Скопје, 80-81.

35. *Град - с. Град, Делчевско*, Македонско културно наследство, Археолошки локалитети, UNESCO Office in Venice, Управа за заштита на културното наследство-Скопје, Скопје, 86-87.

36. *Костоперска Карна-Младо Нагоричино*, Македонско културно наследство, Археолошки локалитети, UNESCO Office in Venice, Управа за заштита на културното наследство-Скопје, Скопје, 92-93.

2009

37. Леток: *Кастелот кај Пчиња*, Управа за заштита на културното наследство, Скопје.

38. *Хералдиката во Музеј на Македонија*, Македонски Хералд, бр. 3, Скопје, 19.

2011

39. *Средновековните цркви во градот Морóβισδος во Македонија*, Меѓународна конференција 100 години од рождението на проф. Иван Дуйчев 5-7 окомври 2007 Варна, Годишник на Софийскиот Универзитет „Св. Климент Охридски“, Центар за славјано-византиски проучувања „Иван Дуйчев“, Том 97 (16), Варна, 121-126.

40. *The Archaeology of the Byzantine Town and Episcopacy Morovisdos in Macedonia*, Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies Sofia, 22-27 August 2011, Volume III, Abstracts of Free Communications, Sofia, 24-25.

41. *Погребувања во и околу црквата во средновековниот Morovisdos*, Втор Меѓународен симпозиум по археологија, Тема: Погребни обичаи, Ministry of Culture Republic of Macedonia, Institute for protection of cultural monuments and Museum-Strumica, 2011.3-6.11, Програма апстракти, Струмица.

2013

42. *Најкуса историска и археолошка слика на Македонија од IX до XIV век*, МАКЕДОНИЈА - милениумски културно-историски факти 3, Медија Принт Македонија, Универзитет „Евро Балкан“, Скопје, 1464-1523.

СИМПОЗИУМИ (не публикувани наслови):

2010

Early Christianity in R. Macedonia-the Archaeological Evidence, Симпозиум во Софија.

2011

43. *Археологија на византискиот град и епископија Мородвиздос во Македонија*, Конгрес во Софија.

44. (Со Кузман П), *Византискиот кастел над реката Пчиња*, Конгрес центар „Иван Дуйчев“, Софија.

45. *Особени погребенија во Мородвис*, Симпозиум Струмица, 3-6 Ноември.

Библиографијата е завршена на денот на Свети свешт-мач. Дионисиј Аеропагит, 2014.

* Се заблагодарувам на колегите археолози Паско Кузман и Ленче Јованова, за искрената поддршка во подготвувањето на библиографските единици.

ЗА ТВРДИНИТЕ ПО ВАРДАРСКАТА ДОЛИНА (Посветено на Кирил Трајковски Спасиков)

На Балканот сигурно има неколку илјади тврдини кои во разни времиња претставувале заштитени и утврдени градови, во други времиња претставувале привремени засолништа на извесни популациони групи, претставувале одбранбени центри во погранични или во неосвоени простори, заговорнички средишта, места на битки и тешки воени пресметки, места за заточеници, активни војници и ветерани, кратки престојувалишта на цареви, кралеви и сите видови војници, места на необични љубовни стории и прељуби. Денеска сите се напуштени, повеќето зарастени со трње и друга вегетација, помал број се конзервирани и реставрирани, но како места за активен живот одамна се напуштени и во таа смисла заборавени. Си го одживеале своето и сега, полека, современата цивилизација им наоѓа разни конотации, оддолжувајќи им се на нивните градители со конзерваторско-реставраторски интервенции и приспособувајќи ги како културно-историски места и сведоштва на разните историски времиња, сервирајќи ги, покрај другото и како интересни научно-популарни четива и приказни за консумирање на љубопитните посетители, туристи и авантуристи.

Во нашата Македонија има над илјада остатоци од такви тродимензионални монументални сведоштва. Просто е неверојатно која моќ и сила излегува од нив, особено од оние кои се изградени на тешко пристапни планински терени со клесани мегалитни камени блокови. Ако успеете да им се доближите и ако се обидете да наслушните во моменти кога веат силни ветришта, сигурно дека ќе го почувствувате пулсирањето на времето на нивното најбурно живеење.

Сакаме да ја потенцираме повеќезначајноста на тврдинските градби кои ги има Македонија по разноврсната живописност на Вардарската долина, поточно по должината на трасата на европската и македонската патна магистрала „Александар Македонски“. Не се многу, но имаат атрактивни позиции. Заради воведување во овој македонски централен археолошко-историски тврдински систем на почетоков ќе ги спомнеме скопските тврдински балкански центри, кои не се целна група на нашиот вардарско-автопатен проект, но којшто се стратешки центри за насочување: римско-скупската (која штотуку почна да се истражува, 2009-тата) и Скопската тврдина Кале. Едната го штитеше стариот археолошки Скупи, еден од најголемите провинциски римски градови на Балканот, а другиот претставува праисториски населбински центар и моќен средновековен утврден град, кој и денес суверено се издига во центарот на вардарската македонска престолнина, што значи има и доминантна централнобалканска позиција на митските простори од ридестиот Балкан. Овие, во оваа прилика, ги спомнуваме симболично, колку да има од каде да почнеме со одредена намера да патуваме по споменатата патна магистрала кон Југ, кон, да кажеме, главната цел на европските туристи: Егејското Море и кон остатоците од старата хеленска цивилизација, кон „лулката на Европјаните“ која ние, првите соседи на север, ја нишкаме пеејќи секоја деценија по една успивна песна... Европјаните на тој пат најпрвин ќе најдат на првата „тврдинска“ возбуда која се наоѓа

на 30 и неколку километри од Скопје, недалеку (2,5 км) од Катлановскиот тунел, на еден стар напуштен утврден град во клисурата на реката Пчиња, таму каде што таа формира живописен полуостров, на околу 3 км пред нејзиното вливање во Вардар. Ние, со „бесмртниот“ Кирил Спасиков, оваа тврдина ја нарековме Кастелото на Метресите и истражувањата кои започнаа во 2008-та ги посветивме на тројцата наши покојни другари-колеги: Блажо Георгиевски, Мишо Милоевиќ и Пере Тошев. Неодамна и Спасиков си отиде кај другарите. Кастелото си остана со приказните за блудните метреси, за нашето неиспиено кафе на врвот од највисоката карпа, за карпестата „лавица“ во подножјето на Кожле (таму каде што под сенката на големиот даб беше погребен поетот Гане Тодоровски). Истражувањата покажаа дека на овој пчињски полуостров се живеело во праисториското бакарно време, потоа на просторот функционираше доцноантички кастел и на крајот, во времето на средновековната српска доминација во XIII и XIV век на просторот бурно егзистирал утврден град со високи бедеми и кули. Со една од кулите надвиснат над автопатот „Александар Македонски“, овој локалитет просто ги повикува љубопитниците да застанат, да се напијат кафе во сè уште неизграденото крајпатно крчмуле, да одиграат партија шах (од „Седмиот печат“ на Л. Буњуел) на врвот од карпата (на која не успеавме да седнеме на две столчиња покрај маса со Спасиков) и потоа да продолжат по патот кон Југ. На 80 км натака по долината блеснува втората македонска тврдинска „археолошка оаза“ Стоби, која заплиснувана од водите на древните Еригон и Аксиос, денес ни го „озаруваат“ македонското археолошко „срце“ сместено на идиличниот простор меѓу патот на Европјаните и реките Вардар и Црна. Нема кој не ќе застане кај оваа крајпатна станица каде што се слушаат звуците на трубите од војниците и молитвите од базиликите, истовремено. Каква полифонична магија... Ако застанете на автопатот, оттаму можете да проследите една од античките драми кои непрекинато се даваат во „камениот“ амбиент на театарот, а ако оттаму погледнете кон стрмниот рид над Црна, ќе ги видите Стобјани на чело со археологот мадам Силвана, со кучката Дуда покрај неа, како ги премеруваат идните улици и плацеви од новиот стобски град на XXI век – Стоби Секунда. Овде, покрај реката, каде излегуваат старите недооткриени сидови до самиот брег, во летните месеци од некое идно време, ги слушаеме наредените жолти бунгалови и шатори како брујат од вревата на европските, кинеските и јапонските туристи и кампери.

И така... Следуваат уште четири стари утврдени градови по долината: Градиштето „Антигонеа“, една античка импозантна структура подигната на впечатлив рид наспроти Неготино, кого не можете да не го забележите од автопатот; на 18 км оттука, на стрмен карпест рид висок 200-220 м на левиот брег од Вардар, на самиот влез во „орловската“ клисура Просек, со векови дремат остатоци од пајонската тврдина Марков Град, кои чекаат да бидат консолидирани и „оживеани“; на 30-тина километри натака по долината повторно се издигнува уште еден импозантен рид со сè уште неокриени моќни бедеми на античкиот град Идомене за кого наголемо сведочат десеттината илјади гробови и гробни конструкции на старите пајонски и старите македонски гробишта распослани по нашите вечни „Александрови полињата со трева“ јужно и југоисточно од него; и накрај, на 18 км натака, кај Гевгелија, делумно пресечен од европската магистрала, се издигнува античкиот град на Вардарскиот Рид, со остатоци од силни тврдински сидови, осведочен во античките извори со името Гортинија, таа стара македонска археолошка приказна.

И сега... Една ваква можна стварност: кога сите овие тврдини би биле доистражени, конзервирани, реставрирани и барем делумно реконструирани, кога би биле дискретно илуминирани, каков што е веќе ноќе Стоби, кога би шепотеле приказни, митови и легенди, тогаш замислете како би изгледало едно ноќно патување на Европјаните, Кинезите, Јапонците... и другите низ нашата питома Македонија, како би изгледало едно такво патување во топла летна ноќ, како би изгледало во мека зимска ноќ со снегови, каква мистерија и призори би криеле тогаш осветлените кули и градобрани, замисли си и ти, „стари друже мој“, како тогаш би изгледало едно твое воскреснато патување по твојата и мојата Вардарска долина...

Паско Кузман